

MEMLUKLU DÖNEMİNDE TÜRKLERİN HAREMEYN İLE OLAN İLİŞKİLERİ*

Muhammet Beşir AŞAN - Abdulkadir YUVALI *****

Giriş

Ehli imanı birbirine bağlayan önemli bağlardan birisi şüphesiz üniversitelerdir. Üniversitelerin bir araya gelmesine vesile olan sempozyumların önemi büyüktür. Bu nedenle bu sempozyumu düzenleyenlere emeği geçen herkese teşekkür ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Bildirinin konusu ‘**Memluklu döneminde Türklerin Haremeyn İle Olan İlişkileri**’ üzerine olacaktır. İki başlık halinde takdim etmeye çalışacağım. Birinci başlık Memluklu Devleti, ikinci başlık haremeyn ile olan ilişkiler ve haremeyn vakıfları olacaktır.

Memluklu Devleti

Türkler VIII. yüzyıldan sonra yoğun bir şekilde İslam’a girmelerinden itibaren; Bağdat, Mısır ve Anadolu merkezli güç odakları oluşturmaya başladılar. Bu güç merkezlerinde mevcut olan siyasi devletlerin içerisinde yer aldıkları gibi, zamanla müstakil devletler kurdular^[1]. Bunlar arasında 648-932/1250-1517 yıllarında Mısır’da kurulan Memluklu devletinin ayrı bir önemi vardır.

Memluklu devleti, kendisinden önce Eyyubiler, Selçuklular gibi doğuda Moğollar, batıda Haçlılar ile mücadele etmişler, kutsal toprakları korumaya çalışmışlardır. Bu mücadeleyi yaparken Memluklerin elde ettiği başarılar, özellikle Moğollar’a karşı kazanılan -Ayncalut- savaşın önemi büyüktür. Doğuda İslam dünyasının Moğol, batıda Endülüs’ün Haçlı istilasına uğradığı bir zamanda Mısır; güçlü askeri yapısı ile Memluklu döneminde önemli bir merkez haline gelmişti.

Memluklu Devleti, 1258 yılında Bağdat’ın düşüşüyle kendisine sığınan Abbasi halifelerini ağırlayarak İslam dünyasında önemli bir güç edinmişti. Bu sırada Abbasi halifeleri Mekke ve Medine’nin hizmetkarı anlamında - Eyyubilerde olduğu gibi- ‘**Hadimü’l-Haremeyn**’ ünvanını verdiler^[2]. Bu unvan ile birlikte, Abbasi halifesi Mustansır-billah tarafından Memluklu Sultanı Baybars’a ‘**Kasim emürü’l-Müminin** (halifenin ortağı anlamında) unvanını da verdiğini görmekteyiz^[3]. Bu unvanlar halifelğin çökmekte olan

mevkiini kurtardıktan sonra^[4], manevi otoritesini de yeniden İslam dünyasına hakim kılmıştı.

Haremeyn İle Olan İlişkiler ve Haremeyn Vakıfları

Hac ve Umre dolayısıyla Müslümanların Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, İslam tarihi boyunca bu iki şehre çok özel ve mümtaz bir mevki kazandırmış, buralarda hakimiyet kurmak, bütün İslam devletleri arasında bir prestij vasıtası olarak görülmüştü^[5].

Haremeyn, Fatımiler'den itibaren Hz. Hasan'ın soyundan gelen emirlerin (şerifler) yönetimine girdi. Hz. Peygamber'in büyük dedesi Haşim b. Abdülmenaf'a atfen Haşimiler^[6] denilen Mekke emirleri tamamen müstakil olmayıp Mısır'da kurulan devletleri nüfuzu altında bulunuyor ve bu devletlerin hükümdarları adına hutbe okutuyorlardı. Ancak daha çok güçlü devletten yana bir politika takip ediyor ve doğrudan hakimiyet altına girmeyerek, mahalli faktörlerin etkisinde bölgeyi idare ediyorlardı. İslam Devletleri de bölgeyi kontrolleri altında tutabilmek için onlarla iş birliği yapmak zorunda kalıyorlardı. İslamiyet'in beşiği Haremeyn'i hakimiyeti altında bulunduran bir devlet hem dini, hem siyasi bakımdan büyük bir avantaj ele geçirmiş oluyor, dolayısıyla bütün İslam dünyası üzerinde itibar ve nüfuz kazanıyordu^[7].

Haremeyn bölgesinin Mısır ile olan ilişkisinin sürdürülmesi birkaç yönden kaçınılmaz görünmekteydi. Her şeyden önce coğrafi olarak Hicaz, özellikle de uzun kıyı şeridi (Tihâme) doğuda Necid'den çok batıda Kızıldeniz'e bakıyordu ve denize egemen herhangi bir güç tarafından kolaylıkla kontrol altına alınabilirdi. İktisadî bakımdan da Hicaz işe kaynağının büyük bir bölümü için Mısır'dan gelen tahıla bağımlı bulunmaktaydı. Bu da Mısır'daki idarecilere herhangi bir başkaldırı durumunda güçlü bir avantaj sağlıyordu. Ayrıca Suriye ve Mısır'dan Mekke ve Medine'ye giden büyük hac yollarının askerî bir kuvvet tarafından güvenliğinin sağlanması zorunluydu. Nihâî olarak da Mekke ve Medine Şeriflerinin bölgelerindeki otoritelerini aralarındaki anlaşmazlıklar etkiliyor ve hatta engelleyebiliyordu. Bu bakımdan konumlarını Mısır'ın onayı olduğu sürece koruyabilmekteydiler^[8].

Memlükler devrinde her yıl Mekke'ye gönderilen yardımlar artarak devam etti. Kıtlık veya güvenlik sebebiyle yardımın ulaşmaması fiyat artışlarına sebep oluyordu. Memlük sultanları Mısır, Suriye ve Anadolu'da bulunan birçok arazi ve köyü Haremeyn halkına vakfederek buralardan elde edilen mahsulü "zahire" adıyla Mekke ve Medine'ye gönderdiler. Vakıflara bakan Dîvânül-ahbâs'ın üç bölümünden biri olan el-evkâfû'l-hükmiyye

Mekke ve Medine emlakını idare etmekle görevliydi. Ayrıca Memlûk sultanları, beytül mâle Mekke için özel tahsisat ayırarak Mekke emirlerinin hacılardan aldıkları vergilerin kaldırılmasını sağlamaya çalıştılar. Kabe'ye 664 (1266) yılında ilk defa mahmil ve örtü gönderen I. Baybars'tan sonra Muhammed b. Kalavun ve Sultan Kayıtbay hac için Mekke'ye gidip buradaki halka çeşitli ihsanlarda bulundular^[9].

Mekke'ye hakimiyetin en önemli simgesi, Mısır'dan Kabe'ye her yıl gönderilen Kabe örtüsü idi. Memluk sultanı el-melikü'l Mansur Kalavun'un, Şerif Ebu Numey'den kendisine ve halifelerine bağlılık yemini alırken, Mısır'dan gönderilen örtü dışında herhangi bir örtünün asılmayacağı sözünü alması bunu göstermektedir. Memluk sultanları her yıl Kabe örtüsü ile hac kervanının Mekke ve Medineye ulaşmasına büyük önem veriyorlardı. XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren Mekke şehrinin, Kabe örtüsünü şehir dışında karşılıyor ve merasim düzenliyorlardı^[10].

Haremeyn'in siyasi hakimiyetini üstlenen Memlûk Devleti, 1261 yılından itibaren hac işleri ve Haremeyn idaresini eline almış, Hac Emiri ve diğer idarecileri tayin etmişler ve hakimiyet sürelerinde Haremeyn'in bütün ihtiyaçlarını temine çalışmışlardır. Seyfeddin Kalavun (1279-1290) Beytü'l-Mak diye bilinen bölgedeki Beysus köyünü Ka'be kisvesi için vakfetmiş, ayrıca gelirin beş senede bir Hücre-i Nebevî kisvesine tahsisini şart kılmıştır. Ravza-i Mutahhara'nın ihtiyaçlarının karşılanması gayesi ile de vakıflar tesis etmiş, mukaddes mekânın bakım ve temizliği için on altı hizmetçi vazifelendirilmiştir^[11].

Sultan Baybars (1422-1438) ve Sultan Çakmak çeşitli sebeplerle yıkılan ve eskiyen Mescid-i Haram'ın duvarlarını ve kapılarını yeniden yaptırmışlardır. Kayıtbay (1468-1496), gördüğü bir rüyadan etkilenerek Hz. Peygamberin türbesini baştan sona pahalı süslemelerle tezyin ettirmiş, Ravza'nın üzerini kubbe ile örttürmüştü, Ravza çevresinde bir yere kendisi için bir türbe yaptırmıştır. 1474-1477 yılları arasında Mescid-i Nebevî'yi büyük bir tamirata tabi tutmuştur^[12].

1269 senesinde hacca giden Sultan Baybars (1260-1277) bu ziyaretinin hatırasına Ka'be'yi ilk defa gülsuyu ile yıkattırması, yıkama işinde kendisi de omzunda su taşıyarak çalışmıştır. Haremeyn'e mahmil gönderme adetinin banisi de Sultan Baybars'tır (1271). Ondan sonra her Memlûk hükümdarı mahmil göndermiş hatta Osmanlılar devrinde Memlûk devleti yıkılmış olmasına rağmen Mısır'dan irsal edilen mahmil bir süre daha devam etmiştir. Baybars Mekke'de bulunan Eşrefiye Medresesi'nin inşası, imareti ve öteki ihtiyaçları için para tahsis etmiştir. Aynı dönemde ribatlar inşa edilmiş, su

işlerinde çalışmalar yapılmış ve Medine civarındaki bahçelerin bakımları gerçekleştirilmiştir. Sultan Kayıtbay, Hz. Peygamber'in Hücre-i Saadetleri için bir şamdan vakfetmiştir. Kansı Gavri Osmanlı ordusu ile savaşta olmasına rağmen hac yolunu tekrar onartmış, yoldaki su kaynaklarını ıslah ve Ka'be'yi tamir ettirmiştir^[13].

Memlûkler zamanında, Haremeyn vakıflarının idaresini, başında Şafii kadısının bulunduğu el-Evkafi'l-Hükmiye adı verilen teşkilat yürütmekteydi. Memlûkluk devri Haremeyn hizmetleri ve vakıfları bakımından son derece ehemmiyetlidir. Söz konusu bu hizmetler Osmanlı idaresi tarafından da ya aynen benimsenerek devam ettirilmiş veya ıslah edilerek daha da geliştirilmiştir^[14].

Bu dönemde, Fatih Sultan Mehmed, hacıların şikayeti üzerine hac yollarındaki su kuyularının tamiri için bazı ustalar gönderdi; fakat bu sırada Haremeyn'i hakimiyet altında tutan Memlûkler tarafından geri çevrildiği belirtilmektedir ki, bu durum kutsal yerlere hizmet etmenin İslam devletleri arasında adeta rekabet derecesine ulaştığını göstermektedir^[15].

Memlûkler Haremeyn örtülerini (Mısır'dan Mekke'ye her yıl gönderilen aynı şeylerden birisi de Kâbe'nin örtüsü idi. Fatımîlerden beri Mısır'a hakim olanlar Kâbe'nin kisvesini Hicaz'a hâkimiyetlerinin sembolü olarak göndermekte idiler. Bu durum diğer İslâm devletleri arasında prestij kazandırmakta idi. Memlûkler Kisvenin işlenip, gönderilmesi işi için Sultan Salih İsmail bin Kalavun Kalubiyye'deki iki köyü vakfetmişti. Daha sonraları Sultan Selim de bu köyleri yerinde bırakmıştı. Kanunî Sultan Süleyman ise bunların kifayet etmediği görüşüyle 7 köy daha vakfetmişti^[16].

Mısır Hac Kafilesi her yıl genellikle 27 Şevvalde Birketü'l-Hac'dan hareket ederdi. Mahmil Mekke'ye ulaşınca coşkuyla karşılanır ve muhteşem merasimle halkın kalabalık olduğu sokaklarda gezdirilirdi. Mahmil gönderme âdeti H.670 / M.1271-72 tarihinde ilk defa olarak Memlûk Sultanı Baybars tarafından ihdas edilmişti^[17].

Mısır, Tolunoğulları zamanından beri, Hicaz'da devam ede gelmekte olan siyasi ve dinî nüfuzunu, Memlûkler devrinde de bütün gücü ile sürdürmüştür. Çünkü Haremeyn-i Şerife'nin hizmetçisi ve koruyucusu olmak, bütün İslam devletleri ve onların hükümdarları için en büyük şeref ve itibar sayılıyordu. Bu sebeple Mısır'da Memlûk devleti'nin kuruluşundan itibaren, Hicaz hususi bir alaka görmüştür. Bu alaka sadece Harem-i Şerif'in bakım ve imarı ile her yıl Kabe'ye örtü gönderilmesine inhisar etmiyor, özellikle bunlarla Hicaz'daki Memlûk nüfuzunun pekiştirilmesi amaçlanıyordu. Her yıl Hac mevsiminde mahmil hazırlanıyor ve Kabe'nin

örtüsünden başka şeriflerin gönlünü alıcı para ve sair hediyeler de gönderiliyordu^[18].

Deşîşe Vakıfları:

Deşîşe kelime olarak buğday, tahıl ve hububatı dövme, kırmak ve onu ezme anlamlarına gelir. Terim olarak deşîşe buğday yarması, dövme veya bulgurdan yapılan çorbaya izafe edilir. İşte bu gaye için yapılan hayır ve hasenata da Deşîşe vakfı denirdi^[19].

Hz. Peygamber zamanında bir kısım sahabenin, iri parçalar halinde öğütülen buğday ile arpayı et ve hurma katarak pişirdiği yemeğin adıdır. Medine fukarası için bir sadaka olarak devam eden bu eski âdet daha sonraları müesseseleştirilmiş, bir vakıf halini almıştır. Sonraları Haremeyn'e sevk edilecek erzağın temin edildiği arazi vakıflarının adı olan Deşîşe Vakıfları'nın banisi Memlûklü sultanlardır. Sultan Baybars senelik hasılatı 7.000 erdeb tutan arazilerinin gelirlerini Haremeyn'e vakfetmiştir. Deşîşe için vakıf yapan diğer Memlûklü sultanları ise, Sultan Çakmak, Kayıtbay ve Gavri'dir^[20].

Haremeyn fukarasına verilmek üzere Mekke ve Medine imaretlerinde pişirilen bir çeşit çorba. Kelimenin aslı, "iri parçalar halinde dövülerek öğütülen buğday ve arpa" anlamına gelen Arapça çeşîştir. Genellikle Arap yarımadasında meşhur olup öğütülmüş hububatın et veya hurma katılarak pişirilmesiyle yapılan yemeğin adı olan çeşîşe halk dilinde deşîşe şekline dönüşmüştür. Deşîşenin yaygınlık kazanması ve sosyal bir anlam taşıması Hz. Peygamber zamanında olmuştur. Hadislerde bir kısım sahabenin Hz. Peygamber'e deşîşe pişirdiği, bazen de onun ashabı deşîşe yemeye davet ettiği belirtilir. Böylece bu dönemden itibaren deşîşe yemeğinin hazırlanıp dağıtılması İslâm halifeleri ve sultanları tarafından bir âdet haline getirildi. Bu yemek zamanla "deşîşe-i Resûlullah" adıyla meşhur oldu ve Haremeyn fakirlerine vakfedilen en eski sadakalardan birini oluşturdu. Hububat sadakasının Haremeyn'e ilk olarak ne zaman ve kimin tarafından gönderildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Abbasî Halifesi Muktedir-Billâh devrinde (908-932) Haremeyn'e ilk defa gönderilmeye başlanan surre içerisinde hububat da yer alıyordu. Daha sonra Memlûk sultanları Mısır, Şam ve Halep'te bulunan birçok nahiye ve köyü Haremeyn halkı ve fakirlerine vakfederek bu köylerden çıkan hububatı "zahire" adıyla Haremeyn'e yolladılar. Bu arada Haremeyn fukarasına deşîşe pişirmek üzere belli bazı köyleri de vakfettiler. Bu fakirlere tahsis edilen diğer vakıf köylerinden ayırmak için deşîşeye ait köylere "deşîşe köyleri" veya "deşîşe vakfı köyleri", hububata ise "deşîşe hububat" veya "Haremeyn deşâyîşi"

denildi. Deşişe İçin ayrılan sultan vakıfları çoğalınca da bunlar "Sultan Çakmak deşişesi" veya "Sultan Kayıtbay deşişesi" gibi adlarla anılmaya başlandı^[21].

Ayrıca "Deşişe-i Kübra Vakfı" diye bilinen vakıf, Memlûkler döneminde intikal etmiş ve daha sonra Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman tarafından da devam ettirilmiştir. Vakfın Behnesaviye, Kalubiyye, Ciza, Dakhaliyye, Garbiyye ve Circe'den olmak üzere 60 karyesi bulunmaktaydı. Deşişe-i Kübra vakfı iktisadî yönden çok önem arz etmekteydi. Vakfın kendisine ait olmak üzere Nil üzerinde nakliyyede kullandığı gemileri bulunmaktaydı^[22].

*Bu araştırma; 5-7 Ocak 2010 Tarihinde RİYAD/SUUDİ ARABİSTAN, Melik Suud Üniversitesi **Uluslararası 7. Ceziretü'l-Arab Tarihi Araştırmaları Kongresi**'nde Arapça olarak sunulmuştur.

**Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı ELAZIĞ/TÜRKİYE muhammetbesirasana@yahoo.com

***Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı KAYSERİ/TÜRKİYE ayuvali@erciyes.edu.tr

^[1] Geniş bilgi için bkz.Hamilton A.R.Gibb,*Orta Asya'da Arap Futuhâtı*, Çeviren: M.Hakkı,İst.1930;V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990;A.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.bs. İstanbul 1981;Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" *Belleten*, c.IV, Temmuz 1942,S.23-24;Hakkı Dursun Yıldız,*İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976 vd.

^[2] Mustafa Sabri Küçükaşçı;*Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007,s.152.İbn Tagrıverdi bu unvanın Mısır'da oturan halife ve sultanlarla özdeşleştiğini ifade eder. Küçükaşçı, *a.g.e.*, s151.

^[3] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2005,s.307.vd.

^[4] İsmail Yiğit, "Memlukler", *DİA*, İstanbul 2004, c.29,s.93.

^[5] Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *DİA*, İstanbul 1997, c.16,153

^[6] Geniş bilgi için Bkz. Zekeriyâ Kurşun, "Haşimiler", *DİA*, İstanbul 1997, 412-414.

^[7] Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı,*a.g.m.*s.153.

^[8] Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul 1999, s.155.

^[9] Mustafa S. Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, C. 28, s. 560.

^[10] Küçükaşçı, *a.g.e.*,s.154.

^[11] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler*, C.X, Ankara 20, s. 470-471.

^[12] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[13] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[14] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[15] Şehabettin Tekindağ, "Fatih devrinde Osmanlı-Memluklü Münasebetleri, *TD*, XXX, 1976, 73-99, Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, *age*, 153-154.

^[16]Abdülmutî, Hüsam Muhammed, *el-Alâkatü'l-Mısriyye el-Hıcaziyye fi'l-Karni's-Sâmin Aşer*, Kahire 1999, s. 261.

^[17]İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler" *Vakıflar Dergisi* XIII, s.114.

^[18]Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 204.

^[19]İbrahim Ceylan, "Kanunî'nin Haremeyn Değişme Vakfı ve Vakfiyesi", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III Türk Tarihi*, C.I, İstanbul 1986, s.164.

^[20]Güler , *a.g.m.*, s. 475.

^[21]Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Değişme", *DİA*, C. 9. s. 214.

^[22]Shaw, Stanford Jay, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, s.269.